

העמק הוא חלום

שירי עמק יזרעאל

ד"ר ציפי פליישר

רכישם מיווצר היומר העברי צמחו בקידוצי עמק יזרעאל ועמק הירדן. די אם נזכיר את דגניה, מרחביה, בית-אלפא, כפר-יחזקאל, תל-יוסף, בית-השיטה, גבע, עין-חרוד ושריד, וכבר מוזדרים שמות כשלומ פוטולסקי, לוי בן-עמי, מתחיהו שלם, יהודה שרת, רחל, נחום היימן, זאב חבלת, נתן יונתן ויוסף שריג. יוצרים אלה ליוו את חיי הקיבוץ, וтворצתם השירותית יצא מהן חי המשק והאצילה על ציבור רחב. שירים כ'באנה מנוחה ליגע', 'שדות שבעמך', 'פלדה כחוללה הם השמיים', 'חג אסיף', 'קומה אחת', 'שה וגדי', 'אשכולית', 'חויפות' ועוד, הם נכס-יצאנ'-ברזל. שי' שלום, מרק לבר, דניאל סמכורסקי, נתן אלתרמן וצבי בן-יוסף הם רק חלק מלאה 'שמרוחוק באו', דהינו שלא היו מתרשי העמק ובאו מרוחוק להתרפק עלייו מקורו השראה. ואכן, שיריהם היא חלק אורגני לגמרי של ההוויה השירותית זו. דוגמה בולטת בין אלה היא זו של אברהם שלונסקי. מחזורי שירים לא מעטים (ביניהם 'אלבווע', 'בעקבי הצען', 'יזרעאל') כתוב דוקא בתקופה הקצרה בה שהה בעין-חרוד, חבר גדור העבודה (בתחילת שנות ה-20); שירו 'לא אורחת גמלים' שהולחן הן על-ידי מרק לבר והן על-ידי נחום נרדי, מנץיח את העמק שבנשנתו — עובדה נשכחת. שני החלנים מוכרים, מושרים ואהובים. גם מחוללות כירדנה כהן (שעבדה עם אורי גבעון בשער-העמקים) ולאה ברגשטיין (שלילוותה את מתחיהו שלם בכית-אלפא וברמת-יהחנן), לא טמו ידן בצלחת: מיטב מחולות העם שלנו יצאו מתחן חגי המשק והמסכתות שהוכנו להם — 'шибולת בשדה' או 'באנה הבנות', למשל. מפעלה הגדול ביותר של העליה השלישית הוא גאותה עמק יזרעאל, ייכשו, הפרחו וישבו. זרים ראשונים נרועו עוד בימי העליה השניה. מאוז, ובעיקר בימי העליה השלישית והרביעית, העמיקו חי התרבות בקרבת ההתיישבות העובדת. הזרמים נוצרו, טופחו ונתגבשו בעיקר בחגים, עליהם עוד יטופר, ובכערבי השירה ב齊יבור בחדרי האוכל.

המחברת היא מלחינה וחוקרת מוסיקה. מרצה באוניברסיטת בר-אילן ובמכללת ליננסקי. עוסקת בטיפוח חקר הזמר העברי.

מ'הימנוני' העמק

שדות שבעמק

הלילה לעמק	שדות שבעמק
אני אומנה	קדמוני הלילה
כǐ אשר בגני	ברים כובל,
וחסך השיר.	וניחות חצרו.

על-פי עדותו של לוי בן-אמתי, שהיה חבר דגניה ב', המילים חוברו בתרצ"ז (1937) ומיד נדפסו. אפרים בן-חימים מקרית-ענבים התאהב בהן מבט ראשון ולהלן. מלחינים נוספים נפתחו ולהלן, אך לחן זה הוא המושר עד היום. הוא נדפס בשנת 1940 בקובץ '125 שירים' בעריכת משה גורלי (ברונופט) זוכה לביצועים ולעיבודים רבים.

המלים האישיות של לוי בן-אמתי מדברות ברוח הכלל: ריח הזבל וניחות הציר, השיכולות בחג הקציר — משתלבים בעצב המות וערש השכל; אדמת העמק ממשיכה ומאשרה את יושביה בפתח-לחם ובמים חסד. את אושרו המובע בזמר, חזור ומכטא בן-אמתי פעםיים, ועל-ידי חזרה זו הופכים פסוקים אלה למיעין פזמון חזה 'הלילה לעמק' / אני אומנה / כי אשר אני / וחסך השיר. אך אין זה שיר בעל מבנה טיפוסי של בית ופזמון; בליריות נדירה הוא קולח אל תוך המשכיות ארגנית אחת, ויחד עם המוסיקה הוא מזכיר לנו את השיר האמנוטי (ליד). הנעימה שהלחין בהשרתו אפרים בן-חימים ('מלודיה שנכתבה בנשיקה' מעדים בני ביתו), רחבה וחופשית' כמושג המוסיקאים, משתרעת על-פני רוחב צללים גדול, מן הגבורה לנמק, והיא מושרת שלא בתכניות קבועות מהוקצעות. אלא בחופש ריתמי רב, כאילו אתה יכול לנשום לרוחה בכל שחרצה בעת הזمرة. 'קצחות האושר' הם גם קצחות הגובה של הנעימה הזאת: דוקא אותן מילים שצוטטו להלן, בהן 'אומנה' הוא כסימבול לאושר, המנגינה מטפסת מהר יחסית אל שייאי הגובה או צוללת אל העמק, כמעט כבתוך שכرون-חוושים.*

אף שהשיר נכתב על שדות עמק הירדן, הוא מייחס על-ידי רבים לעמק יזרעאל, שנחשב במשך שנים העמק להעמקה בה"א הידיעה.

באה מנוקה ליגע

בָּאָה מִנוֹקָה לִיגַע	
וְמַרְגּוּעַ לְעַמֵּל.	
לִילָה חֹור מְשֻׁתְּרָעַ	
עַל שָׂדוֹת עַמְקֵי יִזְרְעָאֵל.	
טַל מַלְמֵשָׁה וְלֶבֶןָה מַעַל,	
מַבִּית־אֲלָפָא עַד נֶהֶלֶל.	

* כדי לעיין בהערותיו המועלות של בן-ציון אורוגד לחוכנו המוסיקלי של השיר בספרו: מדריך מתודי לשירי מקהלה ישראליים, המרכז לתרבות (ס.מ. 111) [1959] — על-פי עדות המחבר, עמ' 30.

שיר זה, המוכר גם בכותרתו 'שיר העמק', מושר זה עשרות שנים בכל החוגים והיישובים, אף בעולם היהודי.

סיפר דניאל סמברוסקי:

בשנת 1933, שנה בלבד לאחר שעליית ארצה, כתבתי את המוסיקה לסרטה של מרגוט קלאוזנר לחינוך חדשני' (או 'הדרך לחיים'). ההיסטוריה של כתיבת המוסיקה לשרטט זה חוותה לימים שהייתה בגרמניה. בשנים 1930-1931 כתבתי עם חבריו סאלי ליאן (ד"ר שאול לוין, אחראיך מנהל מחלקה החינוך של עיריית תל-אביב) אופרה בשם 'Die einzige Lösung' ('הפתרונות היחיד'), שנערכה לשימוש תעמלה למען הרעיון הציוני. היינו או חברי תנועת הד-Blau-Weiss בברלין. הפרטיטה היה מאה כסוגרים בסגנון קורט וויל. מורי הרוחני. ההסתדרות הציונית נתנה את הפודוקצייה, וכוכיות היוצרים נשאו בידי המהכרים. בשנים הראשונות שלשלותם הכריחו הנאצים את הציונים להציגו, כדי לעודד יציאת היהודים מגרמניה. בדרך לא-ארץ שמעה מרגוט קלאוזנר באוניה את שיריה האופרה הזאת מושרים בהחלהות על-ידי החלוצים. שכבהה לגור בתל-אביב, בשדרות רוטשילד, ממש מולוי, פנה אל לכתוב מוסיקה לשרטט שעמדה להפיק ייחד עם קרן היסוד בפודוקצייה משותפת שנקרה 'אורוים' (הכסף היה בערך שללה; זה היה הشرط הראשון שהפיקה). היפנו אותו לנתקן, שהחל אז להיות מוכר בארץ דרך שירים ספריסטיים בעיתון 'הארץ'.

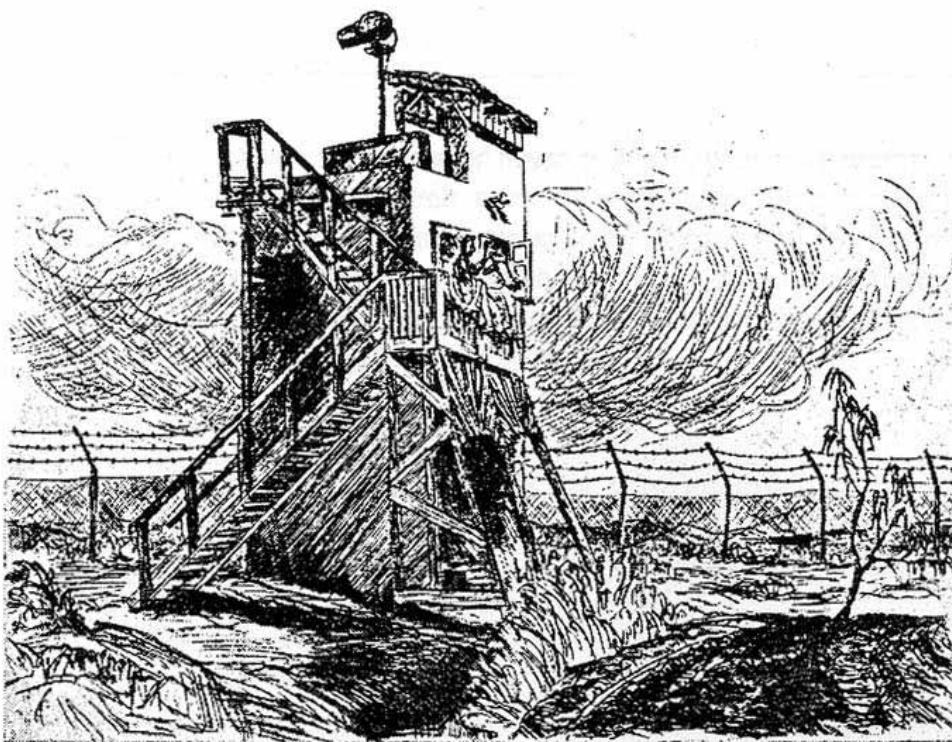
סמברוסקי המשיע לאחראמן את מקצב הלחנים שכח, ומהשורר התאים להם מילים. לגבי 'שיר העמק' סיפר, כי ניסה לכתב את המילים בעצמו, כי נתקבש על-ידי הבמאי להופיע בסרט בתווך קומפוזיטור בקיבוץ, המחבר שיר. לפि תחילת המLOADה, הוא כתב את המילים 'או כבר נשבפה בערב, שיר אחד עוד פה נשיר...' המשיך סמברוסקי וסיפר:

למהרת כתוב אלחראמן את המילים 'באנה מנוחה ליגע'. אחרי יומיים נסענו שנינו לגבעת-ברנו, ובמשך שני לילות הוקלט השיר וצולם. בסרט רואים כיצד, אחרי אורתה הערב, אני הולך לפסנתר ומנגן את השיר; בכית השני במאן השני באים ארבעה חברים, עומדים מסביב לפסנתר ושרים; בכית השלישי כבר שר כל חדר האוכל יחד אתי. אחר-כך מראים איך חולבים את הפרסות ושרים את השיר, קולפים תפוחי-אדמה ושרים את השיר ...

הגירסה הראשונה של השיר, סטנסיל בכתב-ידו של סמברוסקי (הן מילים והן לחן), נמצאת בשירון 'شاו זمراה', שיצא בשנת תרצ"ח (1938) בהוצאה המרכז לתרבות. סמברוסקי פירסם שירון זה, המכיל בעיקר את לחניו, למען ערבי השירה בצייבור שנגה לקים בשנים 1935-1955 בבית ברנו בתל-אביב.

השיר המוגמר עשו כמייקה אחת, מילים ולחן, ובכך צפון הדרו. קשה להאמין, אך ההשראה באה מסמברוסקי לאחראמן ולא להיפק. אלחראמן השכיל לכתב את מלותיו; סייעה בידו הקצבות הנוחה והণינה של הלחן. החזרו נתחבו מיד והפכו לנכס בזכרו של כל מי שא-י-פעם נתקל בשיר.

דניאל סמברוסקי, הילד שנולד בקניגסברג, שעבר אחר-כך לנער לדנציג וכסטורנטן לרפואה לברלין, חלם להיות רופא חובב-מוסיקה. בגיל תשע הלחין שירים מאות הינה, ובימי לימודיו בברלין הסתנן להרצאותיהם של המוסיקולוגים הנודעים פרידריך בלומה וקורט זקס. הוא המשיך לכתב מוסיקה בשנות לימודיו כסטודנט, ועם עליותו ארזה נשבה בקסמה למורי. ה'יקה' זהה, הפך לאחד מבמשרי הסגנון המוסיקלי הארץ-ישראלי, הסקטה הדורית, בלשונם של המוסיקאים, אשר חדרה לחניו שלא בירען, והיא בולטת גם ב'שיר העמק', והפכה אחר-כך לאחד מסימני ההיכר החשובים לזרם העברי ולמוסיקה האמנותית שהולחנה בארץ.



מגדל – חציו של 'חומה ומגדל'. אוור של ע' גלאס מיגור

מעל המגדל סביב אשקייפה (שיר הושאן)

מעל המגדל סביב אשקייפה,
עini תגמעו מרתקים.
ארץ רוגצת ברדי היל,
הוי, שומר, מה מליל?

חליל-רועים יָרֵן,
גולשים עדרי הצעאן,
מה לוי ומי לוי עוד – בְּנָעָן.
רומ מים קְמָה,
בין שבלי קְמָה,
מה לוי ומי לוי עוד – בְּנָעָן.

זהו אחד מן השירים שנכתבו בתואר 'הימנו', ולא בכדי. אכן, אווירתו הרוגעת בחלקיו הראשון בהחלט מזכירה את שני קודמי. רק בחלקו השני – 'חליל רועים יָרֵן...' – הוא נכנס אל אווירת המחול, אשר משתלבת כאן מותך ז'אנר אחר של שירי העמק (וראה בהמשך – 'מן המחולות'). אך הוא שב וחזר בסיפא שלו אל אווירת הרישא – מלכותו הרוגעת של העמק בלילה סוגרת את המעל של אותו מראה שלו מן הבוקר (שבתחלת השיר).

מלחינו של שיר זה, בנימין עומר ('חטולי') אביו של המשורר ע' הלל, יש לו חלק ניכר בעיצוב חי המוסיקה והעשיה המוסיקלית בעמק יזרעאל וב坦נווה הקיבוצית בכלל. בעקבות פעילותו האינטנסיבית במשמר-העמק, קיבצו (אליו הגיע עם ראשוןי

המתיישבים כאחד ממייסדי השומר הצעיר בווארשא), למثان חינוך מוסיקלי לכל חברי היישוב. זkan כנער, הגיע לריכוז המדור למוזיקה בקיבוץ הארץ ובתנווה הקיבוצית בכלל, כאשר על דגלו חרוטו האידיאל: חינוך מוסיקלי לכל, בדרכים רכבות ו מגנות. 'שיר השומר' הוא שירו המפורסם ביותר, למלוחיו של עמנואל לין (לינקובסקי). ועוד על-פי עדותו בחייו, אשר נמסר בכתב – 'השיר נוצר בשנים 39/1938, בתחום המאורעות מתחן הנסיבות הקיימות'.

ממעשי החג

חלוץ הרעיון של סדר הפסק הקיבוצי היה שלום פוסטולסקי. הוא מן המוקדמים שבמלחיני העמק, ושמו כמעט ונשכח. פוסטולסקי נולד ב-1893 בשיידליץ שבפולין, ונפטר בבית- יצחק ב-1949. הוא התהנך באחוזה ליד וארשא, בסביבה חקלאית, וכבן לאב מחסידי גור קיבל חינוך דתי מובהק, ולימים בעט בו. בוגר לרצון המשפחה, פנה ללימודים המוסיקה בكونסרבטוריון של וארשא והגיע עם תנועת 'החלוץ' לעין-חרוד בשנת 1921. הוא הציג על יצירתו המוסיקלית כחלק בלתי- נפרד מהיו כחקלאי על ארמת ארץ-ישראל, חלק מן הייעוד החלוצי בכללו. עם זאת, האמין כי יצירובו של הזמר הארץ- ישראלי חייב להיות נועז במורשת המוסיקלית שבאים עמים היהודים מקומות קיבוציהם בגולה. כאשר כתב מוסיקה לטקסים העומדים סדר של פסח, ניסה להגשים את כל אלה.

שירו המוקדם ביותר ואף המפורסם ביותר הוא 'קומהacha', למלוחיו של יצחק שנברג (שנהר). השיר היה משירי החלוצים הנודעים ואף הודפס על-גבי גלויות 'משירי המולדת' משנת 1932, אחת מסידרה שלמה שהוציאה הקрон הקימת לישראל והפיצה בגולה כחלק מן ההסברת הציונית.

פוסטולסקי כתב את לחנו זה בשנים הראשונות לשנתו בעין-חרוד, בין 1923 ל-1925. הוא מן ההורות הסוערות והשגורות, ובזכות המחול הסוחף, הזמר הזה חי עד עצם היום הזה. אופיו החסידי של הלحن מובן עתה יותר, בהכירנו את האיש שמאחורי המנגינה, שכן 'קומהacha' הוא אחד מאותם שיר-ימולאל אשר ניתן לכונথם עממים, כמעט אונומיים. בפשותו ובקצביו הוא מדבר אל כל אדם, ואף אחד אינו זוכר יותר מי הם כותבו. הקצביות הסוחפת נוצרה כתוצאה מה'קפיזות' החדות (סינкопות, קלשונים של המוסיקאים); החזרות על תאים מלודיים קטנים (לדוגמה, המלים 'אל תנוחה, שובה שובי') חוזרות על נعימת 'קומהacha', סוכבה סוכב', אך בגובה אחר [סקונצ'ה בלשון המוסיקאים]).

הן מורשת האופי החסידי של חילוני של פוסטולסקי.
אם שלום פוסטולסקי הוא החלוץ החג הקיבוצי, הרי שמתהיו שלם (וינר) ויהודיה

שרת (שרתוק) הם ממשיכיו ומעצביו הגדולים.

לימים נשכח סדר-פסח נוסח עין-חרוד (משל פוסטולסקי), ואת מקומו חפס סדר- פסח נוסח יגור של יהודה שרת. אמנם פועלתו זו של יהודה שרת כבר שייכת לימי שנות ביגור, אך את סדר-פסח שלו מרכיבים עדיןקיימים, ובראש וראשונה באפקטים. הוא החל את דרכו בארץ כחלוץ בפלוגת העבודה במחצצתה לרגלי הר הגלבוע. ב-1923

הצורך לכפר-יחסוקאל והקים את 'רבייעית העמק', רבייעית כל-יקשת שניגנה מוסיקה קאמארית במחוות הפוולרים. ב-1926 הגיעו לג'ור, אך המשיך לטפח ברוחבי העמק את הפעולה החינוכית-מוסיקלית בהקמת מקהלה ובניצוח עליהן, תוך פרסום חומר למקהלה שככל גם את התאמותיו לעברית. הנה, לדוגמה, מתחוך קבצי ענוות' בסטנסיל, בכתב הפנינים של יהודה שרת, אחד משיריו הרועים של מחחיהו שלם (או ויינר) האוחבים על ילדי ישראל – 'שה וגדידי'.

אתתיהו ז'ג

שְׁבָתִים



יהודיה שרת אהב את שיריו של מתחיהו שלם, ולפיכך נטל על עצמו את המשימה לרשום מפי מתחיהו, 'משורר רועה-צאן שיצאו לו מגיננות', את לחניו. השנים היו נפוצים בין עין-חרוד לבית-אלפא; מתחיהו היה אז עדיין חבר בבית-אלפא (בשנות ה-30) ויהודיה היה רושם ללא ליאות את זקניו מופיע, ומעלה אותו על הדפס על-גביו סטנסילים של חוכרות עונות'.

מתחיהו שלם, משער ב-1940 לרמת-יווחנן, הציב לעצמו מטרה נعلا: לכונן את המxon להוּי ולמועד של התנועה הקיבוצית, אשר יאפשר את חומר החגיגים הרוב שנცטבר בקבוצים, ואף יעודד יצירה בכיוון זה. הוא עצמו, עם צאתו ללימודים מסודרים בירושלים אצל שלמה רוזובסקי, הגשים את יצירת מסכת העומר הגדולה, הנחוגה עד היום ברמת-יווחנן מדי חג שכעות ברוב פאר, עם מחולותיה של הכוריאוגרפיה לאה ברגשטיין. בין השירים המוכרים ביותר שייצאו מתוך מסכת העומר, אנו מוצאים את 'שיבולת בשדה' ו'פנה הגשם'.

שיר נולד במרעה

שירי המחול הם תחום חשוב בתחום הזומר בכללו, ובתחום זמר העמק בפרט. מעמדם נחמס מז'נס המחלות הראשונות בדליה, ב-1944. אך למעשה, ביכורי שירי המחול באו דווקא מתחיך חמי הקבוצה, והם מוקדמים בהרבה. רפרטואר שיריו של מתחיהו שלם שופע מחלות, וסיפוריות-יצירה מרתקיים מתלויים אליהם. בעיקר נודעה קבוצה שלמה של שידי-מחל סוערים שייצר בבית-אלפא, רכים מהם לחג הגז. 'שה וגודרי' ו'עם צאת החמה' הם מן המוקדמים שבהם ב-1928/1929; 'הכורותים, היוגבים', 'שמחו נא' (לחג המשק), 'צלצלו מצילות' ו'שיר לסדרנא' ב-1936/37; 'שמעו, שמעו שכני אוהלים' ('עדרים', למסכת 'נבל ואכיגיל'), 'רב ברכות', 'עו' וככש כבר נגزو' ב-1940.

מסביב לשישו ושמחו נא, חג הגז הנה בא', אחד מן המוקדמים שבשירי הגז של מתחיהו (סוף שנות ה-20). נקשרו סיפורים שכבר הפכו למיתוס. מספר מתחיהו בפרק האוטוביוגרפיה שלו על לאה הרקנית (היא לאה ברגשטיין) למרגלות הגלבוע:

בין החכורה שהתקטה ס比יב הצאן היתה גם חברה אחת. במרוצת הזמן התפרנסה במחלות החג שלה. קראננו לה לאה הרקנית. היא גולגה בויננה, למדה ריקוד ואף השתתפה שם בלהקת בלט. ככל הזרמנות ידענו להודים את ריקודיה בסיפורים אין סוף. קסמה לה העבודה בעדר זהה כל-ספק רומנטיה היה. פעם מילאנו מבקשה ואף יצאה לmourה לרגלי הגלבוע לא הרחק מהמחנה עם מקל ביד. עבאה ערבית על חתפיה, שער ראה גוז ופראו קמעה ואנחנו שומרים עליה מהרחק. יותר לא יכולנו להרשות לה. הרי אין אכטוד גDEL ומסוכן מזה מאשר נערה בודדת עם הצאן על רקע של סביבה בדוית. סיידנו אותה שתסתחפק בעבודת הדיר. תגבען גבינה, תרחץ את הצמר וחטפל בטלאים והרכבים. כערב זה של חגיגת הגז הגיעו גם שעטה.

היא ארגנה מעגל גדול עלי פקודה לשיר את הזמור עוד ועוד. מהר יצאה בעקבות הקצב, המציאה אמפרוביזיות שונות ומליחות, פעם בנוסח חסידי ופעם בנוסח הורה חלוצית. פעם בדים ופעם בתנויות עד שגרפה את כולם למעגל סוער של 'שיישו שיישו. שמחו נא, חג הגז הנה בא', עד לשעה המאוחרת.

למהדרת לא פסקו מלשוח על כך, על הערב ועל כל אשר היה, ולא ארכו הימים וזה הגיע גם לקיבוצים הסמוכים והשיר כפי הרוקדים.

ועוד סיפור פסטורלי שספר מתחיו על חווית המרעה שהולידו שירים:

פעם כשיוצאות אל המרעה, רועה עברי בודד מול עדרי העربים הרכבים (שרעו משך יום שלם), קרה מקרה וככשה אחת קיבלה פחתת רעדה ותוں מספר דקות נפחה נשמהה. אחריך החבר לו כי הדבר קרה מאכילת עשב רעל, נבhaltiy מאד. השיד החיד שנוחר מן המכשלה היה הפעמן שלו צוואלה. רוחי הייתה עצובה עלי. מסביב רעו עדרי הבדוים והרוועים היו קוראים אליו בכוו ובגלוג: يا חוגגה, يا חוגגה, אצלך מתחה מכשלה. להם היה שם, ולוי — עצוב. במצב מודרך כזה, כשאני שמעע את נגינת החליל המונוטונית, מנגינה עם קצב חי, התרשםות היה חזקה, וכפיינו לעצמי הגעתו לידי ביטוי מצב זה:

עם עצת קחמה, יצאה בבשורה תפמה,
אל השלחן אל פגיא...

שיר בשלושה בתים. הוא משרה מצברות מסוימות. פתאום מצאי שאפשרות משחק המלים גילהה לי את צליל החליל ששמעתי כל הזמן: צלל... צלל... צלל... כחוותיי אל המשק בעס עלי החבירים והאשינוי בחוסר והירוח ובעצלנות במראה. אך בעבר שכוע, כשורתיהם להם את הספר, נסלח ליכל. החבירים למדו מיד את השיר. הוא עבר ב מהירות אל המשק הקרכט, ומשםلالה. הוא החלה מספר שניים, בעיקר בין הנוקדים. אחריך הזמר זכרוב העלה את השיר בתקלית.

ויצרים בעמק

מתחיו שלם הוא חלוץ כתיבת המלים וחלוץ גם יחר בזמר העברי. בعينו, המשורר שבו קודם למלחין שבו, זהה גם נוכן עובדתית — הוא התחליל ממשורר. עוד בהיותו ילד בזאמושץ שבפולין, חטא בכתיבת שירים בעברית והוא נהג להדריפם כמעט בגניבה בכיחידוף — זה היה תחביב הילדות שלו... כל חייו המשיך וראה עצמו קודם כל כמשורר; וכך ספר: 'המלודיה לבודה — הרוי זה כל כך מעט...' העיקר המחשבות, הספר, התרגשות, החוויה...». אחריך התחליל, כשהואוקארינה (כל-נגינה) בפיו, להלביש לחנים למילים, ונוצרו זקרים Kohronutim להפליא מבחינת הקשר בין המלה והצליל. ב'шибולת בשדה', למשל, אפשר לחוש כיצד הנף המגל הקוצר את השיבולת, ממש מקבל חנופה עם קפיצות המיקצב (הסינкопות), וההתלהבות גוברת כשהמלודיה עטה אל עבר הגבאים לפטע בערוו, הו ערוו, שורו בני כפרים'. ב'עו'ז וככש' בולטים יותר המקבצים הקטנים ומהריים, כאילו הם מהווים אילוסטרציה לתנועת הגזזה המהירה, ושוב מתחדשות קפיצות המלודיה לגובה והסינкопות כאשר מגיעים המחוללים ומctrפים אל הגוזים בבית האחורי. ב'שמעו שמעו' ריבוקים של צלילים אורכיים נותן הרגשה של הליכה לילית בתוך אוירה אקווטית, כאילו צופנת היא בחוכה הפתעתו. אורי גבעון הוא דמות מעט נשכח. לא כן שיריה המחול שלו, שיצאו מתחום מסכת 'שירת דברה' שהוכנה לחג העשור של קיבוצו, שער-העמקים.

אורי גבעון נולד בזאגרב שבקרואטיה (1912) ונפטר בשער-העמקים (1974). בילדותו למד בזאגרב נגינה ומאוחר יותר המשיך בלימודים בארץ. ב-1938 הגיע לתחומי השומר הצער ושנה לאחר מכן עלה ארץ. חי התרכות בקיבוץ הצמיהו מיד את יצירתו המוסיקלית. לא הייתה לו אמיצייה של אמן, ובכל זאת התיחס לעובדת הלהנהה כאלו עבודה בניה רצינית; חניכיו — לדוגמה, המנצח אבי אוטרוביקי והמלחין נחום

הימן — מספרים כי כוחו הפגוני קرن ממנו באופן טבעי, ובסיומו של דבר בנה בשער-העמקים 'אימפריה' מוסיקלית לתחפורת.

המסכת הגדולה לחג העשור הוצאה תחת כיפת השמיים. 'שירת דברה זו', מספרת הכויאוגרפיה ירדנה כהן, 'עלתה אצלנו יהודיו תוך כדי הבנות'. על 'שיר השואבות' ('בנה הבנות') היא מעידה במיוחד: 'בשות מאחרות', היא מספרת בספרה 'התה' והים', 'היה אורי ממשיך ומנגן בחזרות בחדר האוכל, וכך נולדה המנגינה, אני מחברת את צעד הריקוד, והבנות באות' — עוד אחד מן השירים שהפכו לשיר-עם לכל דבר, אשר מחבריו כבר לא זכורים הינם.

וכך אומר הבית הראשון של השיר:

באהנה, באקה הקנות —
מהרנה לשאב קים.
במשועל בין הצעות —
חיש רדנה אל החין.

בלחניו של אורי גבעון בולטם יסודות מזרחיים: הוא אינו מותר על העיטורים המלודיים והסלולים הקטנים בתבניות המוכרות לנו מן המוסיקה הערבית. כך גם בלחנו לכין יאכדר' מתחוק שופטים ה. שני שירי-מחול אלה הם מן הנרקדים ביותר, והראשון שבהם אףלו בגני הילדים בארץ עד היום. גבעון הרחיק לכת מזרחה בלחנו ל'זבקה דרוו'. בנעימה זו בולטת נטייתו לזרמים חדשניים במוזיקה — הן האמנותית (הוא ראה בברוטק, בפרטוש ובסתור את מוריו המובאים) והן הקלה (אהבתו לג'אז),צד נטייתו הגוברת לאמץ להחניו זטוטה מזרחיות. בשנות ה-50 וה-60 הירבה לבצע את שירו הזמרת אסנת פז, בת שער-העמקים וחלמיהו.

משה רפפורט הוא מאותם יוצרים אשר נשכחו כבר למגרי. הוא מלאה ש' מרחוק בארי אל העמק והתבשמו מיפויו. דמותו הפתתית, כפי שהיא מתוארת על-ידי אלמנתו רות רפפורט, אינה יכולה שלא לרגש אותנו. הוא נולד בציגנסטוחובה שבפולין (1903), והחל את הקריירה שלו כנגן צ'ילו מבריק בוינה ובקטוביץ. לארץ עלה ב-1933 וכאן קנה את עולמו בזכות שני שירים שהלחין, שאחד מהם מוקדש במישרין לעמק יזרעאל. קסמו של העמק כאילו הפיז עליו אור נגוהות, ובזכותו יצר כמעט במקרה את השיר 'העמק הוא חלום':

העמק הוא שלום
זהר ואורה —
מלילה ועד יום
חולו ההורה.

מספרת רות רפפורט על 'העמק הוא חלום', שיר שהפך עממי לכל דבר: 'המשורר ש' שלום ובבעל היי בידיות גדולה. פעם אמר בעל לירידו: "כתוב לי איזה מילים, העמק בשכלי זה חלום". ואז כתוב לו ש' שלום את המילים ורפפורט הלחין אותו'. משה רפפורט השכיל, במוסיקליות רכה, אשר אף ניבטה ממנו ספונטניות גדולה

שבהלהנה, ליצור לחן שיש בו איזון בין מקצב ההוראה הקופצניים (סינкопות), סלсолים מוזחיים ועריים, סולמיות הכוללת בתוכה את המאפיינים הארץ-ישראלים (הסקיטה הדורית), ומלאכת החורה על מוטיבים בגביהם שונים (מורשת המוסיקה הקלטית והחסידית כאחת), המוניקה לומר את יכולת היקלתו המידית עלי-ידי ציבור השרים והרוקדים. בתקופה מאוחרת יותר יצר, יחד עם שרה לויד-תנאי את 'חג אסיף' — הפעם בקיבוץ רמת-הכובש.

דמות מופלאה אחרת היא זו של זאב חכילת, שהיה חבר בית-אלפא ונפטר בדמי ימי. הוא נולד בעזה ב-1922 והגיע לבית אלפא כחבר גרעין השומר הצער. משך עבר כרועה-צאן, כמורה לזואולוגיה ובאים גנ-הירק. תוך כדי שירות אחר המאורעות' (חגי קיבוץ למיניהם). ידו היתה בכל — בחיבור טקסטים, בהלהנה, בריקוד, בכוריאוגרפיה ואף בכימי סרטים ('חברה שכזאת'). הוא קיפח את חייו בתאונה טרקטור בשדות הקיבוץ בשנת 1962.

روح ההוראה הטיפוסית דבקה גם בו ובא"א בוסקוביץ', כאשר חיכרו את 'השמה בלב יוקדת'. בוסקוביץ' העיד, כי השיר והמחול נוצרו כגירסה מחודשת לנעימה שהיו שרירים טרדרנטים אנטישמים ברומניה לפני שיצאו לפרווע ביידן, ואשר ברוך אגדתי חיבר לה ריקוד ב-1924. לאחר שגורית קדמן יצירה ריקוד לגירסה המחודשת, בשנת 1946, שף שיר זה את הארץ ייחדיו עם גל שיריה-המחול של שנות ה-40. זוכר, שמו של בוסקוביץ' נקשר היטב בראשית המוסיקה האמנوتית בישראל, אבל לחניינו הספורים אשר נתזרו בו, והוא אחד מהם, היו לו תמיד לכבוד גדול.

התאמת המלים של זאב חכילת מצוינה, והוא כורע ייחדיו את כל המוטיבים השירים של ההתלהבות המחולית בפשטות ובקצב. השיר נדפס מיד באותה שנה בסידרת ריקודי ארץ-ישראל, עם רישום תנוונות המחול.

שיר אחר משירו של זאב חכילת, אשר נתזרה בזמר שלנו כשיר-מחול, הוא 'אשכולית'. במלים שהתאים לללחן הארמני ובתנוועה, בכרונונו השيري — 'אשכולית היא אש-קליה' — היטיב חכילת להורייש לנו פנינית-זמר ומחול זו. מכין יצירותיו של איש רב-פעלים זה יש לציין את שרשות המחולות שיצר יחד עם רבקה שטורמן וגוריית קדמן לכński המחולות בדיליה בשנות ה-40, את מסכתות המחול והזמר שהכין עם המשלחות שיצאו לפטטיבלי הנעור הדמוקרטי (1947 פראג, 1949 בודפשט, 1951 ברלין המזרחית, 1953 בוקרשט, 1955 וארשה, 1957 מוסקווה, 1959 וינה, 1962 הלסינקי). את המסע למוסקווה הנzieח כמפגש ההיסטורי (שקרה לראשונה) בין היהודי תפוצה זו לבין ישראלים בסרט דוקומנטרי עורך לתפארת.

'לחנים מדברים בו שיר'

בן אותו דור, שהוא מן הפעילים עד היום — אשר שריו המושרים אינם מזוהים בדריך כשירי עמק, אך לא ניתן להלוף על פניו — הוא המשורר נתן יונתן. והוא לא מרוחק בא. נهنוך הוא — ספג את מראות העמק במשך חמישים שנות חיותו חבר קיבוץ שריד. הוא עלה ארצה מקיב (אוקראינה) עם הוריו כילד בן שנתיים ב-1925, את ילדותו ונעוריו עבר



קונצרט בעמק. ליאונרד ברנשטיין הצעיר מנצח על התזמורת הפילהרמונית הארץ-ישראלית, 1947



שדות שבעמק – וקומביין

בגבעת-השליטה ובפתח-תקווה, ואחר כך יצא להשלמת שירד לחבר חנעות השומר הצעיר. מראות העמק ניכטים היטב מתחוק שירותו, והם מהולים במחושת השכל וכאכ' המלחמות. הוא הניחיל לנו שירי מולדת אשר כחובים כשירי אהבה לכל דבר.

כמי שהשפיל לחבר מללים ללחנים רוסיים והוא מאבות 'השירים הרוסיים' שנתאזרחו בזמר שלנו ('דוגית נסעה' — 1943, 'על ענפי שיטה' — 1948, 'טוב ללכת בדרך' — 1952, ועוד). גם 'דברו בו שיר', בדבריו, לחניהם של מלחינים מסוימים. כאשר נתן יונתן מספר כי 'לחנים מדברים בו שיר', הוא מספר בನשימה אחת גם כי 'מעשה השירה הוא מעשה מוסיקלי'. לחן ומלה חיים זה בთוך זה, אפילו נעימות רבות נוצרות-מטרוצחות במוחו. נתן יונתן מגלה, כי הוא מגן לעתים להנacho במנדולינה ובמפוחית ('נגינה מן השמייה' כלשונם של המוסיקאים, הרווחת אצל אנשים מוסיקליים, גם ככל שאינם קוראי תווים).

אם נתבונן לדוגמה בשניים משיריו המושרים רבות, להם כתוב את המלים, אנו תופסים היטב כיצד הלחן השפיע על המלים וכייד ריתמוס המלים חזר אל הלחן. הללו הם 'שיר הארץ' (נעימה: סשה ארגוב) ו'יש פרחים' (נעימה: מוני אמריליו).

שיר ארץ

ארץ שיוושביך היא אוכלת
וונכת חלב ורבע ותכלת
לפערם גם היא עצמה גוולת
את כבשת קרש.

ארץ שפטתך לה רגビיה
ומלוחים בכבי קל חופיה
שנתנו לה אהבהיה קל אשר
יכלו לחת.

יש פרחים

הראית איזה יפי
שרעד ברום סתו
שודה זקב דער באפל
והדרlik נרות חצב

הראית איזה אדם
שצעק למתקים
שודה דמים קיה שם קדם
ועכשיו הוא שודה פרגיט.

שני השירים שטופים במראות עמוק ירושאל — אבניים, רגבים ומעל לכל פרחים (יסמין).

חצב, סכיוון, פֶּרג). גם עונות השנה אינן נעדירות – סתיו, קיץ, חורף – והן נותנות פהמ לרגשות שונים, להילוך גוני מראות הנץ של הטבע. לדבריו, כאשר שמע את נעימתו של ארגוב בשנת 1983, היא כבשה אותו, והוא כתב לה את 'שיר אָרֶץ' – מילים שהן בפזוץ כאב צורב על אוכדן בנו ליאור במלחמת ים הכנופרים. מיד בתחילת התעשרה כנגד הגורל האכזר: 'אָרֶץ שִׁיּוֹשְׁבֵּיהַ הִיא אָוֶלֶת ... גַּם הִיא עָצֶמֶת גּוֹזֵלֶת אֶת כְּבָשָׁת גָּרְשָׁן'.

מלות ייש פֶּרֶחִים' חוברו ללחן של מוני אמריליו (1970), שהוא יותר סימטרי מלהנו של ארגוב. שוכ בולטת כאן חווית המלחמה, אותה חוויה נתן יונתן כל חייו, והוא משתמש בפרחיםCMDIOM לבטא את אהבת הארץ. כפי שזו נഴית, על אף כל הצער, כך גם הפרחים אותם רואות עיניו בשדות עמוק ירושאל.

דודו לי ואני לו'

עוד מתחוק העמק ויוצריו המוכשרים – נירה חן בת עין-חרוד. דמות נפלאה, מלאת חן, אשר החיים התאכזרו אליה בעודה צעירה. היא הורישה לנו מן החשובים שבשירי המחול – את צמד שיריה המחול המכונה 'מחולות השניים', המציגים בחזקה את רוח התנ"ך עם האויריה המחולית – 'דודוי לי' ו'אתי מלבנון', שניהם עם מילים מתח שיר השירים. יש לציין את הקמיות (ההפסכות הרבות) שבתוכן שני לחנים אלה, אשר נותנות להם את האופי הריקודי המיחוד ומוסיפות עירנות גדרולה למוסיקה, שבtabua הינה שקטה. נירה חן תפסה את מעשי האהבה הניבטים מתחוں שיר השירים כמחולים ברוחניות רבה והיא חיפשה דוקא את הפסקים המשלבים מראות הטבע של ארץ-ישראל (ירושלים, חרמון, כיווני רוחות השמים). באתי מלבנון' היא מוסיפה סلسול מוזחי בולט (כנראה בלאי-יודען) על המלה 'מלבנון'. בלחן זה, בנוסף לדמיות, בולט ההילוב של צליליים ארוכים לעומת מיצבים קצרים. מתח ריתמי אשר מגביר את הדרמתיות המהוקצתת כל-כך של סגנוןיה. ב'דודוי לי' היא משלבת את הסקסטה הרוותית (הקטנה, בלשון המוסיקאים) עם הסקסטה הארץ-ישראלית (הגודלה, הדורית).

ביוני 1948 הלחינה נירה חן, על-פי עדותה, את 'מחולות השניים', הנקראים כך כי הם נרקדים בזוגות. רבקה שטורמן בקישה מנירה כי תלחין שיר שיתאים לצעדה התימנית. היא דרשה, 'שתהיא נינה סינкопות ושמדי-פעם יופיע העצד כשםוסיקה שותחת (כעין כל-י נקישה)'. באותה שנה התקיים קורס למדריכי ריקוד-יעם בגבעת-השלשה, ושם לימדה נירה את 'מחולות השניים' לכל משתתפי הקורס. מחול זומרה כאחת (שכן גם היה רקדנית טוביה), ומיד הם נפוצו ברחבי הארץ. 'מחולות השניים' נרפסו לראשונה בשירונו של ישעיהו שפירא 'זמרון' בשנת 1950, ומשהכיר אותו שבתאי פטרושקה, מיד עיבד לתחזורת סימפונית והם הוקלטו ב'קול ישראל'.

נירה, שבגיל שמונה החלה לנגן בפסנתר ובגיל 12 להלחין מנגינות, שנודעה בין חברות כמלואה בפסנתר ומאחרת בחסיד ואשר הלחנה היה דבר טבעי ורגיל אצל מילדות, החלה לפטע במאי 1950 בדלקת קרום המוח. כך נקטע באכזריות תהליך היצירה שלו. היא חזרה ב-1953 לעין-חרוד על כס-גלאלים, ומאו משמשת כמורה למוסיקה ולתיאוריה של

המוזיקה לילדי בית-הספר בעין-חרוד וב'אולפן גלבוע' בחל-יוסף. בשנות היצירה הפוריות שלה היובטה לשחף פעה עם יוצרות המחולות ורבקה שטורמן וגוריית קדמן, ולמזלנו הספיקה להעניק לנו את שני השירים הנ"ל. בזכותם קנחה את עולמה בתוך הזמר העברי.

אם כבר הגענו לצעירים יותר, ילידי הארץ, אי-אפשר שלא להזכיר את הרוח החדשahn המنشכת משיריו של נחום (נח'ה) היימן, בוגר 'התנועה המאוחדת' שהגיע בשנות ה-50 לבית-אלפא והשתלב בחיי הקיבוץ. את צעדיו הראשונים עשה בהלחנה ובעיבוד באותו שנים לחמשית גלבוע'. כשיי בקיבוץ, תוך כדי העמסת ארגז-ענבים, או באוירה חגיגית בחדר האוכל, כפי שהוא מספר, צטו אצלו הנעימות, שיש להן צbijון ישראלי המיחד דוקא לו.

ניתן לראותו בלחניו לניצנים נראו בארץ' את הלהט הישראלי הידוע של זמר שנות ה-50. שיר זה, עם שהוא ממשיך את מסורת הלחנים והמלחינות לשיר השירים שנזכרו לעיל, הרי שנוצר בתקופת חיי המדינה, כאשר מוסד הרדיו כבר שירת את חיי ההווי בארץ. השיר בוצע לראשונה על-ידי אר אלה בר-לב בפסטיבל הנוער הדמוקרטי בהלסינקי (1962) וזכה שם להצלחה רבה; ומשבכ הביתה, שטף במלוא התנופה את הארץ ודקק את הלחן התימני, אותו התאימה שרה לוי לאוותן מלים (וגם חיברה לו ריקוד) קודם-ילכן, בשנות ה-40 המוקדמות. ללחנו של היימן חוכר מחול על-ידי צבי פרידהבר.

'לאן נושבת הרוח' הוא שיר נושא מן הימים היהיימן עדיין חבר בית-אלפא, וגם הוא כלו תנועה. השיר נכתב למלהתו של זאב חכילת והיווה מנוף חשוב להקת ה'גביעtron' בשנותיה הראשונות. זהו ולס ישראלי סוחף. מיהודי במינו, מן הלחנים המקוריים של היימן, ויחד עם זאת זהו לחן סימבולי מאד לכל אותה הרוח שאנו מכנים ישראל' 'היפה' או 'ה佗בה'.

לאן נושבת, נושבת הרום
הרום לאן היא נושבת?
לקום או לשבת
לרוץ או לנוח
מה היא חושבת, הרום?

מתוך שנות שהותו בבית-אלפא צמחה אותה רוח (כמו 'צמח בר' — מלחני המאוחרים יותר, באמצע שנות ה-70, לזרמת חוה אלברשטיין, לפי מלוחה של רחל שפירא), שסירה לשנות פניה, ובמשך כל שנות יצירותו נמשכה בה אותה פראות יפה, ארץ-ישראלית (כמו 'חויפות' למלהתו של נתן יונתן).

להקת ה'גביעtron', אשר חבריה כולם מקבוצת גבע. היא בעלת חפקיד כפול בזמר ובחיי הזמר בארץ: (א) הלהקה הפעלה לשגרירות הזמר הרומי העממי שקלטנו בידיעין; (ב) כקבוצה המכצעת זמריים באופןתי למחצה ומשכפת שירה ביצירוף, אך בכל זאת מעלה אותם על הבמה בעיבוד מוסיקלי — היא הייתה החלוץ לחברות הזמר הרווחות חיים בארץ בכל פינה כמעט.

העמק באולמי הקונצרטטים

מרק לברי, המלחין והמנצח, עלה ארצה בשנת 1935 והפך דמות מרכזית בחיה המוסיקת בארץ. הוא כרך במבצעו את המלחין הסימפוני והאופראי עם מליחין שירי העם, ובכך היה יוצאי-דופן. ניתן למנותו בין אלה ש'מרחוק באו' אל העמק; לאחר שבא והתבש מרוזין, יצר בהשרתו, והוא המייצג החשוב ביותר של העמק על בימת הקונצרטטים בעולם. כאשר שימשה להקחה של הכווריאוגרפיה גרטרד קראוס כל Helvetica של 'האופרה העממית', יצרו השניים ייחדיו את הפואמה 'עמק', שהועלתה על במה אותה אופרה, מוסיקה ומחול, בשנת 1937. סיפורה נסוב סביב העכורה החקלאית בעמק, שבמהלכה נרקרים סיפורים-אהבה, והיא מסתימה במחול-הורה סוער וסוחף. השמחה פראית ומלאת תנועה. היום כבר אין זוכרים את סיפורה של הפואמה, אך עדין מכירים היטב את המוסיקה. זו מושמעת בקונצרטטים ווקאליים וחומרתיים ומעל גלי האתר. בזכות הווי החיים בעמק באthon שנים הצליח לברי לקשור את עצמו לאויריה שהיתה בארץ בכלל, והוא קבע לראשונה את הז'אנר הסימפוני-פופולרי במוסיקה האמנוחית שלנו. מסתבר, שלז'אנר זה יש עוצמה אדירה. גם ב'דין השומר', האופרה הלאומית הראושונה בתולדות היישוב שהועלה בשלהי המאה, עסק לברי דזוקא בחיי הקולקטיב הקיבוצי. ולסיום, עוד זמר יפהפה, אשר כותרתו גם היא 'שיר העמק'. הוא הולחן על ידי מרק לברי למלהותו של רפאל אליעז — 'פלדה כחולה שם השמים'.

פלדה כחולה הם השם
כשנין אדים הוא לבני
היום אשראף שרדי הילל
בלקבות של מכאווי

העד חורשת
הדם גועש
צבעי הקשת
עליו באש
אור, אור, אור,
כל העמק הוא שכור
הגלבע
מתנשק עם התקבור
העד חורשת
הלב יקוצר
מגל-הקשת
מי יעצר?

במקרה יצרה זו חברו אליעז ולברי כמו שבאו יהדי מרוחק להשתכר מיפויו של העמק. לברי אף עיבד את לחנו זה לתזמורת סימפונית, וסרט ההקלטה משודר עד היום מעל גלי האתר. אופייני לרוחה של נעימותו זו הוא הרוחב וההדור הימנוני של שירי העמק, אשר הכרנו בפרק הראשון במאמר זה.

בתוך עמק יזרעאל 1900-1967

סדרת "עדן", כרך מס' 17, יד בן צבי, ירושלים, 1993